

AIŠA ĐULIZAREVIĆ-SIMIĆ (Beograd)

KNJIŽEVNO-UMJETNIČKA VRIJEDNOST DŽAHIZOVE

KNJIGE O TVRDICAMA

Motiv o škrtosti veoma je raširen u evropskim književnostima. Poznat je put od nove antičke komedije preko rimske palijate i renesansne komedije do novijeg vremena, kao i uticaj koji su pojedina djela na ovu temu imala. Sa ciljem da samo pruže zabavu ili pak da zabave i pouče istovremeno, sva ta djela, bilo da je riječ o direktnim preradama, bilo o onima koja imaju neospornu originalnost, budući da se u njima prikazuju opšte karakterne osobine ljudi — nikada ne gube na aktuelnosti i stalno privlače i proučavaoce književnosti i čitalačku publiku. Praćenje i upoređivanje motiva škrtosti u njima, pronalaženje sličnosti i razlika, doprinosi boljem upoznavanju osobenosti pojedinih književnosti, kao i otkrivanju onog univerzalnog u njima.

Upoznavanje sa u nas malo poznatim djelom arapske klasične književnosti na temu tvrdičluka takođe može da pokaže kako ni vremenska ni prostorna ni jezička distanca ne mogu umanjiti vrijednost pravog umjetničkog djela ni otežati njegovo razumijevanje, kako se to ponekad misli kada je u pitanju arapska književnost uopšte, a posebno njena klasična proza.

»Knjiga o tvrdicama« (Kitāb al-Buḥala‘) pripada ‘Amr ibn Baḥr al-Ġāḥiẓ-u, jednoj od najistaknutijih ličnosti arapsko-islamske kulture koji se uz Ibn al-Muqaffa‘-a, pisca poznate »Kalile i Dimne«, smatra rodonačelnikom arapske umjetničke proze.

U proučavanju bilo kojeg domena klasične arapske kulture, teologije, istorije, prirodnih znanosti, leksikografije, ne može se zaobići ime i djelo ovog enciklopedijski obrazovanog pisca. I subjektivne sposobnosti i objektivne okolnosti pogodovale su stvaranju takvog uma za koji kažu da se interesovao svim disciplinama, tradicionalnim i onim koje su se tek začinjale. Ovaj pisac je kritički i originalno pristupao svim oblastima. Basra, jedan od najvećih urbanih centara abasidskog halifata, u kojoj je Džahiz rođen (oko 776—7. godine) i u njoj umro (868—9. godine), grad u kojem je

poniklo mutazilitsko učenje i gdje je formirana jezička škola, suparnička onoj u Kufi, predstavljala je pravi izazov Džahizovoj radoznalosti koju je ispoljavao od najranijeg djetinjstva. Tako se svuda, kada je riječ o ovom velikom piscu i njegovom bogatom i raznovrsnom stvaralaštvu, nailazi na podatak da je najviše vremena provodio u čitanju, da je prebivao u knjižarama, gdje je čitao sve što mu je dolazilo do ruku. Premda njegova djela, ima ih oko dvije stotine, govore o njegovoj zainteresovanosti za naučne discipline, on je najdublji trag ostavio u književnosti i još za života je stekao slavu zahvaljujući prvenstveno svom književnom talentu.

U ovom najznačajnijem periodu arapsko-islamske kulture, kada je došlo do političkih i društvenih promjena, do asimilacije arapske kulture s kulturama potčinjenih naroda, desile su se značajne promjene i na polju književnosti. Ovaj period predstavlja novo razdoblje u arapsko-islamskoj književnosti, i to ne prema ustaljenoj periodizaciji, koja je u skladu sa političkim promjenama, s promjenama dinastija, nego u smislu promjena i u sadržinskom i u formalnom pogledu, a koje su više rezultat spoljašnjeg procesa — društvenih, intelektualnih i drugih kulturnih promjena, nego unutrašnjeg procesa.¹

Za književnost ovog perioda, kao i za kulturu u cjelini, ne može se više upotrebljavati naziv arapska, nego arapsko-islamska ili muslimanska. Asimiliranje kultura, društvene promjene, te zahtjevi života u gradskim sredinama doveli su, kako ističe Blachere (Blašer), do toga da je arapski jezik nadmašio stadij pjesničkog idioma i evoluirao ka drugim izražajnim mogućnostima. »On više ne služi samo kao sredstvo za pojmove i ideje vezane za ono što je čisto arapsko; on se razvija, obogaćuje, postaje elastičniji da bi postao sredstvo za izražavanje onoga što urbano društvo misli, osjeća i trudi se da izrazi.«² Bitna promjena u književnosti, kao posljedica spomenutog procesa, jeste pojava proze koja zamjenjuje poeziju u njenoj socijalnoj funkciji. To ne znači, međutim, da je pjesnički izraz zapostavljen. Ponos zbog bogate pjesničke tradicije u Arapa ni do danas nije oslabio, pa se i u periodu o kome je ovdje riječ smatralo da onaj ko ne stvara u stihu nema talenta.

Razvoj vjerskih i profanih znanosti, ustrojstvo novog administrativnog aparata, sudstva itd., sve je to uslovalo pojavu proze, najprije naučne, a potom i umjetničke.

U ovom razdoblju arapsko-islamski kritičari su se razilazili u pogledu definisanja funkcije književnosti. Prema jednima, knji-

¹ Po Veleku i Vorenu, književne promjene su složen proces »... proces unutrašnji, izazvan iscrpljenošću i željom za promenom, ali i delimice i spoljašnji, izazvan društvenim, intelektualnim i svim drugim kulturnim promenama«.

Up. Velek, Rene i Voren, Ostin, *Teorija književnosti*, Beograd, 1965, str. 304.

² Blachère, Régis, *Histoire de la littérature arabe dès origines à la fin du XVe siècle J.-C.*, Paris 1966, III, str. 810.

ževnost je bila jedan od instrumenata vjere, bavili su se njom i izučavali je samo da bi pomoću nje shvatili ono što je nejasno u Kur'anu i sunni. Prema drugima, književnost predstavlja zadovoljstvo, način da se ispuni dokolica.³

Djela *adaba*, proznog izraza specifičnog u ovom periodu arapsko-islamske književnosti, mogu se, donekle, shvatiti kao kompromis između spomenuta dva shvatanja funkcije književnosti. Sam pojam *adab* složen je i ne može se svesti samo pod jednu definiciju. Arapi ovaj naziv upotrebljavaju za označavanje lijepe književnosti tek polovinom prošlog vijeka kada dolazi do uspostavljanja naučnih i književnih veza između Istoka i Zapada, kada, u stvari, počinje njihovo interesovanje za strane književnosti.⁴ U Džahizovo doba pod *adabom* se podrazumijeva stil društvenog ponašanja, sticanje znanja svih vrsta među kojima književnost zauzima prvo mjesto. Tako se, nasuprot naučniku koji se bavi određenom disciplinom (već tada usljed naglog razvoja najrazličitijih disciplina dolazi do specijalizacije) pojavljuje *adib*, predstavnik ovakvog znanja i ponašanja sa svojim enciklopedijskim obrazovanjem.

Književnici, najzaslužniji za razvoj *adaba*, za njegovo široko prihvatanje, stvorili su od njega proznu vrstu čiju genezu u pogledu forme i pored stranih uticaja treba, ipak, tražiti u arapskoj književnoj tradiciji. Djela *adaba* većinom se sastoje iz anegdota, kratkih priča i poslanica u kojima se pojavljuju istorijske ili pseudo-istorijske ličnosti. U pogledu forme ona, dakle, ne donose ništa novo, jer se njihovi začeci nalaze u usmenoj pripovjednoj književnosti, u poučnim pričama iz Kur'ana, u tradiciji.⁵ Svojom sadržinom okrenuta su prema prošlosti, posebno književnoj i istorijskoj. Kult prošlosti, naročito one vezane za pobjedu islama, razumljiv je kada se zna koliki je uticaj njegove ideologije na sve pore života. U ovom periodu, međutim, kult tradicije može se shvatiti i kao posljedica asimiliranja kultura u čijem procesu je bio naročito izražen antagonizam između Arapa i Persijanaca.

Grčki uticaj na književnost ovog perioda nije bio neposredan, on je, kako Grunebaum ističe, »...djelovao na taj način što nije stvorio nove žanrove, nego je oživio one koji su postojali, proširujući psihološko iskustvo i obogaćujući sredstva da se ono pojmovno shvati«.⁶

³ Up. al-Shabi Abou l-Qassem, *L'Ame arabe et la poésie*, u *Anthologie de la Littérature arabe contemporaine*, par Anouar Abd el-Malek, Paris 1965, str. 110—111.

⁴ Iserpan pregled značenja koja je *adab* podrazumijevao od pred-islamskog doba do polovine prošlog vijeka daje Carlo Alfonso Nallino u

La littérature arabe contemporaine dès origines à l'époque de la dynastie omayyade, trad. fr. par Charles Pellat, Paris 1950, str. 7—34.

⁵ Up. Blachère, nav. djelo, III, str. 717—732.

⁶ Grunebaum, G. E., *L'Islam medieval*, Paris 1962, str. 287.

Za djela *adaba*, kao i za ostale proizvode ove sinkretičke kulture karakteristično je da su prožeta racionalizmom, tim više što je to odlika i tada vladajućeg mutazilitskog učenja u islamu, koje uzdiže razum kao emanaciju najvišeg božanskog uma. Stoga je razumljiv odnos pisca ovog proznog žanra prema nauci, njihovo enciklopedijsko obrazovanje, jer, prema njima, znanje je glavno sredstvo za usavršavanje ljudske ličnosti i društva. Ovo usavršavanje, prema Šidfaru,⁷ odnosi se, naravno, samo na odabrane, na feudalnu inteligenciju, sekretare, književnike, naučnike, tj. na aristokratiju kojoj oni daju glavnu ulogu u prosvjećivanju društva. Tako je glavni cilj djela *adaba* bio moralno-pedagoški, za čije postizanje je najprikladniji smijeh. Upravo u ovim djelima javljaju se elementi prave satire čiji je cilj da ismijavanjem poroka dovede do poboljšanja morala, do otklanjanja poroka, što se ne može reći i za rugalicu (*hiġā'*) iz predislamskog i ranog islamskog perioda, kada se ismijavanje poroka svodilo gotovo na vrijeđanje protivnika.

Džahizov bogati i raznovrsni književni opus, posmatran u okviru tadašnjih kulturnih i književnih prilika nije ono što ga čini ni izuzetnim ni originalnim. Njegova originalnost ogleda se, prije svega, u tome što je, obrazujući se na tradiciji, bio stalno okrenut prema sadašnjosti. On je, kako Al-Bustani navodi, »... prvi koji je sakupio znanja svoje epohe, koji je naslikao život svojih savremenika i kritikovao njihov moral i navike, prvi koji je pisao duga i iscrpna djela miješajući u njima šalu i zbilju, cinizam i ozbiljnost, nepristojnost i uzdržljivost, bogohulnost i vjeru, sve same suprotne stvari«.⁸

Samo pisac kojem je svojstveno posmatranje društva i ponašanja ljudi mogao je dati takva zapažanja o čovjekovom karakteru koja su ponekad na nivou modernih psiholoških teorija. Tako u »Knjizi o tvrdicama«, jednom od najblistavijih satiričnih djela epohe, kao i From, vidi dvije motivacije tvrdičluka. On kaže: »Mi, međutim, pripovijedamo o tvrdicama koji su bogati a žive uprkos plodnosti svojih krajeva poput stanovnika neplodnih oblasti. Što se tiče onoga koji samoga sebe lišava zato što zna samo za oskudicu, s njim je nešto drugo.«,⁹ a From: »Neka osoba može biti ekonomična, jer je na to prisiljavaju njene materijalne prilike, a može tvrdičiti zato što je škrt, pa je tako štednja cilj samoj sebi bez obzira na realističku nužnost.«¹⁰

Iz Džahizovih eksplicitnih stavova o tvrdičluku i iz načina na koji prikazuje ponašanja tvrdica, proizlazi da njega tvrdičluk pri-

⁷ Шидфар, Б. Я., *Образная система арабской классической литературы (VI—XII вв.)*, Издательство »Наука«, Москва 1974, стр. 95.

⁸ Al-Bustānī, Butros, *'Udaba' al-'arab fi al-'asr al-'abbāsiyya*, Dār

al-makšūf wa Dār al-Taqaāfa, 6. éd. Bayrut, 1968, str. 285.

⁹ *Al-buhalā' li-l Gāhiz*, haqqaqa naṣṣahu wa 'allaqa 'alayhi Taha al-Hāgiri, Dār al-ma'ārif bi Miṣr, str. 112.

¹⁰ From, Erih, *Čovjek za sebe*, Zagreb 1947—1966, str. 61.

vlači kao karakterna osobina s psihološkim manifestacijama, jer u uvodu, napisanom u formi poslanice, kaže: »Rekao si: 'Objasni mi, šta je to što uznemirava njihov duh i izopačava njihov razum, šta ih čini slijepim i neuravnoteženim, šta je to zbog čega se opiru istini i poriču ono što je očigledno, kakav je to složeni temperament i protivurječni karakter u kojem pored velike gluposti izbija začuđuća inteligencija?'«¹¹

Kao najistaknutiji predstavnik književnog manira *adaba*, Džahiz se podsmjehuje tvrdičluku kao antipodu razuma. On za njega nije porok koji treba oštro i grubo žigosati; to je mana, a prije svega nedostatak pravilnog i logičkog rezonovanja, ukratko, to je jedna od manifestacija gluposti, jer sam kaže: »Kako tvrdica može tako da postupa? On koji sjedinjuje u sebi umor i neudobnost, nesanicu i tvrdi postelju, on koji dugo odsustvuje da bi sakupio bogatstvo u kome nikada ne uživa, iako zna da mu je njegov nasljednik veći neprijatelj od njegovog neprijatelja, a da on ima najviše prava na njegovo bogatstvo?«¹²

Glavna odlika umjetničkog postupka u »Knjizi o tvrdicama« je detaljna i realistička deskripcija, što je u skladu s njenim ciljem da pouči zabavljajući. Jedino onda kada mu se čini da neku ličnost ili situaciju ne može vjerno i slikovito da opiše, Džahiz pruža priliku čitaocu da dogradi konkretnu situaciju. Tako on, pripovijedajući o jednom tvrdici, kaže: »Nikada nisam vidio nekoga poput Abu Džafar Tartusia. Jednoga dana otišao je u posjetu prijateljima koji su ga dobro ugostili, bili dobri prema njemu, čak su mu namirisali bradu i brkove. Kada ga je zasvrbjela gornja usna- zavukao je prst u usta i počeo usnu plašeći se da ne skine dio mirisa ako se izvana počese prstom.« Za ovu scenu koju je tako slikovito opisao, kojoj nedostaje još samo karikatura, sam autor kaže: »Ove i slične scene zanimljive su samo onda kada im prisustvuješ, jer u knjizi se ne može sve opisati, niti se u njoj može predstaviti njihova suština, okviri i njihovi elementi.«¹³

Ovdje se nije išlo za tim da se ispita mogući uticaj Grka na Džahizovo stvaranje, što bi, svakako, bilo veoma interesantno. Međutim, način na koji se ovaj uticaj manifestovao u arapskoj književnosti u ovom periodu, kako je naprijed spomenuto, dopušta da se zaključi da Džahizov racionalizam i realističko prikazivanje karaktera i situacija u izvjesnom smislu imaju odlike sofistike, i to u njenom prvobitnom, pozitivnom filozofskom značenju. Jedan od primjera za to je njegovo mišljenje o pozitivnim i negativnim stranama suza, kada se služi antitezom: »Smatram da su suze dobre i da imaju povoljan uticaj, pod uslovom da nisu neumjerene i pretjerane. One su dokaz nježnosti i osjećajnosti (...)«, a zatim odmah dodaje: »Ako neko dugo plače, to je znak da je nesrećan; suze nekad

¹¹ Buḥalā', str. 2.

¹² Isto, str. 2.

¹³ Isto, str. 58.

dovode do sljepila, remete i kvare um, osobu koja plače prikazuju plašljivom (...)¹⁴

U pogledu forme »Knjiga o tvrđicama«, budući da pripada *adabu*, ne donosi takođe ništa novo. Međutim, zahvaljujući Džahizovom talentu, postojeće prozne forme — anegdota, priča i poslanica — dobijaju poseban kvalitet. Njihovo pripisivanje poznatim ličnostima u prvi mah stvara utisak da ih autor samo prenosi. Odlomak koji ćemo navesti govori, međutim, o Džahizu kao umjetniku koji je zaokupljen problemom književnog stvaranja, jer kaže: »Ako bi neko pripisao jednu anegdotu Abu Haris Džumajnu, Hajsam ibn Muttaharu, Muzabbidu, Abu Ahmaru (sve ove ličnosti bile su poznate po zanimljivom pričanju anegdota), čak i ona koja je hladna imala bi velikog uspjeha. Ali, ako bi se izmislila topla i zanimljiva (slana) anegdota i pripisala Salih Ibn Hunajnu, Ibn Navau, ili nekoj mrskoj osobi, ona bi postala mlaka, a mlakost je gora od hladnoće.«¹⁵

Sadržinska vrijednost djela svakako je iznad formalne, budući da nema jedinstvenu strukturu. Između anegdota, priča i poslanica ne postoji čvršća unutarnja veza, izuzev zajedničke teme koja ih objedinjuje. Iz načina na koji su raspoređene stiče se utisak da autor gotovo dozira pouku i zabavu, trudeći se da ne zamori čitaoca. Između dužih priča i poslanica u kojima se pokazuje kao praktični moralista, i u kojima dolazi do izražaja njegovo izvanredno poznavanje kompleksnosti ljudske prirode, on ubacuje kratke i šaljive priče i anegdote u kojima se, pak, ispoljava njegov talenat humorige i kozera. Za razliku od ostalih svojih djela, Džahiz je u »Knjizi o tvrđicama«, ograničivši se na jednu temu, svjesno nastojao da unese nešto više reda u svoja izlaganja. Ali, u cjelini, on ne želi ili nije u stanju da svoja razmišljanja ograničava i sistematizuje, iako u pojedinostima teži ka jasnom i konciznom izrazu. Obrađujući temu tvrđičluka, on priča o najrazličitijim stvarima, pa ponekad ostavlja utisak da je u njegovom pisanju prisutan neki automatizam, tj. izlaganje jedne misli često prati asocijacija na drugu sličnu ili sasvim suprotnu. Na primjer, na samom početku, kada upućuje čitaoca u to šta sve može da sazna iz knjige, on govori o humoru i ozbiljnosti, milostinji i ljubomori, laži i iskrenosti, zaboravnosti i pamćenju, gluposti i inteligenciji, o plaču i o smijehu.

Prema Veleku i Vorenu,¹⁶ veće i obuhvatnije književne strukture (tragedija, ep, roman) razvile su se, istorijski gledano, iz manjih začetnih formi kakve su šala, izreka, pričica, pismo. Džahizova »Knjiga o tvrđicama« sve to sadrži, ali joj je potrebno malo više kondenzovanja i drame da bi, teorijski gledano, prerasla u jednu od složenijih književnih struktura. S obzirom na sve to, ona je mogla predstavljati prekretni momenat u razvoju arapske umjetničke proze, pa i književnosti u cjelini. Međutim, posebno je pitanje zašto se poslije ovog Džahizovog odlučnog koraka nije otišlo dalje, zašto

¹⁴ Isto, str. 5—6.

¹⁵ Isto, str. 7.

¹⁶ Velek i Voren, nav. djelo, str. 248.

pisce poslije njega nisu nastavili put na kome je on učinio prve velike korake, zašto je, najzad, umjetnička proza, razvijajući se dalje, prerasla u rimovanu prozu, jednu vrstu »umjetnosti radi umjetnosti«.

Posebnu pažnju zaslužuje analiza komičnih efekata koje Džahiz postiže opisivanjem karaktera i ponašanja tvrdica, kao i elementi satire i humora u ovom djelu. Ovdje će o tome biti riječi samo u najkraćim crtama. Već je spomenuto da se »Knjiga o tvrdicama« smatra prvom pravom satirijom i najblistavijom u ovoj epohi. Za stvaranje satire, kako ističe Šidfar, u svakoj književnosti, pa i u arapskoj, »...potrebno je da budu jasno izgrađeni etički i estetički ideali čije se potvrđivanje ostvaruje ismijavanjem njihovih protivurječnosti, a isto tako i velika kultura riječi i umjetničke percepcije, prisustvo velikih rezervi asocijativnih veza čijim se sjedinjavanjem stvara efekat humora«. ¹⁷ Svi ovi elementi prisutni su i u Džahizovoj epohi i u njegovoj ličnosti pisca. Kao pristalica mutazile, on se čak i u tretiranju teoloških problema oslanja na razum, te je njegova osnovna težnja i u prikazivanju tvrdičluka njegovo ismijavanje kao jedne od manifestacija gluposti, kao što je naprijed spomenuto. Prihvatanje, u potpunosti, veoma raširenog mišljenja da je Džahizov cilj bio da ismije škrtost Persijanaca, koji su ugrožavali isključivu dominaciju Arapa, dakle, njihovih konkretnih protivnika, svakako bi bilo u suprotnosti s navedenim stavom o satiričnom karakteru djela. Prema mišljenju samog autora, škrtost je Persijancima urođena osobina, a ne moralni nedostatak. Kod njih su ne samo odrasli, nego i djeca, pa čak i »životinje škrti«. »U svim selima vidio sam pijetlove kako kljucaju zrna i stavljaju ih pred kokoške, osim u Mervu, gdje oni idu dotle da otimaju kokoškama zrna iz kljunova«, ¹⁸ priča jedan od pripovjedača anegdota o Mervancima. Ove anegdote imaju gotovo iste odlike humora kao one o škrtosti Škotlandana.

Elementi satire su najviše prisutni, a i najmnogobrojniji su, kada pisac ismijava logiku tvrdica, kada iznosi njihove argumente u prilog tvrdičluku koji žele da pretvore u vrlinu. Tako jedan tvrdica, bogataš, svome siromašnom bratu, kada mu ovaj prigovara što mu nikada ne pomaže, niti ga ikada bilo čim čašćava, odgovara: »Nesrećniče! Nije to tako kao što ti zamišljaš. Moje bogatstvo nije /toliko/ kao što misliš, niti sam ja tako škrt i tako bogat kao što kažeš. Bogami, kada bih imao milion dirhema, dao bih ti pet stotina hiljada. Pogledajte! Za čovjeka koji odjednom daje pet stotina hiljada dirhema kažu da je tvrdica.« ¹⁹

Takođe je često prisutna komika koju autor ostvaruje pomnim i do krajnosti detaljnim opisima načina ekonomisanja i tvrdičenja. Za onoga koji nije škrt ti načini su besmisleni i upravo zbog toga

¹⁷ Šidfar, nav. djelo, str. 90.

¹⁹ Isto, str. 195.

¹⁸ Buḥalā', str. 18.

smiješni, ali Džahizove tvrdice ih posebno njeguju, usavršavaju i jedni druge poučavaju, pa ih on ironično naziva tarikatima (metodama). Mervanci, kojima je tvrdičluk urođena osobina, svakako, prednjače u iznalaženju najbesmislenijih načina da se zaštite od trošenja. Tako oni, pripovijeda Džahiz,²⁰ šest mjeseci, dok nose cipele, hodaju tri mjeseca na prstima, a tri na petama, i tako se čini da su ih nosili samo tri mjeseca. Gostoprimstvo i druželjubivost njima, kao i svim tvrdicama, su strani, ali ako mogu bar malo da uštede i da i iz toga izvuku korist, oni se udružuju. Stanuju, na primjer, zajedno da bi se služili samo jednom svjetiljkom, ali zato onome koji neće da učestvuje u plaćanju vežu oči maramom dok svjetiljka gori i skidaju mu je tek onda kad zaspi i kada ugase svjetiljku.²¹

Kada pripovijeda i o škrtosti Persijanaca, Džahizova satira nikada nije zajedljiva, prije bi se moglo reći da je i tu riječ o blagoj ironiji i humoru kojem je svrha da se podsmjehuje. Puštajući tvrdice da brane i veličaju svoje mane, on kao da se pretvara da vjeruje u njihove argumente i upravo u tome i jeste osobenost ironije. Ona je naročito prisutna u anegdotama o tvrdicama koji se skupljaju u Basranskoj džamiji, a koje on ironično naziva »masdžidijama«. Poznato je da je džamija u Basri Džahizovog doba bila mjesto gdje su se okupljali pjesnici, učenjaci, govornici i dr. Tvrdice, koje je ova njihova mana zbližavala poput rodbinskih veza, dolazili su tu, priča Džahiz, da bi razgovarali, raspravljali o tome kako biti što štedljiviji, sa ciljem da iz toga izvuku korist i da uživaju raspravljajući o svojoj omiljenoj temi. Jedanput, čuvši vijest o smrti neke ekonomične žene i priču o načinima na koje je ona štedjela, svi zajedno krenuše na njen pogreb, a potom njenom mužu da ga utješe i izjave mu saučešće.²²

Ironija je i to kada pisac za nekog tvrdicu koji je dospio do krajnjih granica škrtosti kaže da je postao »imam« u tom pogledu. Ali takvo pretjerivanje u ponašanju koje prelazi u surovost, pa više i nije smiješno, on ne odobrava. Primjera radi, navešćemo anegdotu o tom tvrdici i autorov komentar u vezi sa njom: »Zbog njega /tog »imama« škrtosti«/ njegova porodica je teško živjela i priželjkivala je njegovu smrt ili da ga se oslobodi na bilo koji način. Kada je umro, pomisliše da su ga se oslobodili, ali dođe njegov sin i preuze njegovo bogatstvo i njegovu kuću, pa upita: »Šta je moj otac jeo uz hljeb (prismakao), jer najveće zlo dolazi samo otuda?« »Prismakao je sir koji je imao« — odgovoriše mu. »Pokažite mi ga« — naredi ovaj. Vidjevši jedno udubljenje, nastalo od trljanja hljebom, upita: »Kakva je ovo rupa?«, a oni mu odgovoriše: »Tvoj otac nije rezao sir, nego ga je trljao otraga, pa ga je, kako vidiš, izdubio.« Na to on reče: »Upravo tako on je mene uništio i doveo u ovako

²⁰ Isto, str. 28.²¹ Isto, str. 18.²² Isto, str. 30.

jadnu situaciju. Da sam to znao, ne bih se molio za njega.« »A ti, kako bi ti to radio?« — upitaše ga, a on im odgovori: »Ja ga stavljam daleko od sebe i hljebom pravim pokrete prema njemu.« Odmah iza anegdote pisac dodaje: »Ovaj posljednji odgovor uopšte mi se ne dopada, jer pretjerivanju nikad kraja. Mi, međutim, pripovijedamo samo o tome kakvi su ljudi bili, kakvi mogu da budu, o argumentima i metodama. A ovaj malopredašnji odgovor nije vrijedan da se spominje. Isti je slučaj i sa svim ostalim što je ovaj čovjek rekao.«²³

Iza Džahizovog humora uvijek stoji etos, etos racionaliste, ali vjernika, koji se podsmjehuje tvrdičluku sa ciljem da poučava i vaspitava, jer njega i Kur'an osuđuje kao moralni defekt. Stoga Džahiz ne ostvaruje komične efekte po svaku cijenu, za njega nema komičnog izvan onoga što je čisto ljudsko. Prikazujući osobine tvrdica kao mudrost i promišljenost, on upravo time postiže efekat komičnog, jer mnogo je manje komična primitivna glupost od one rafinirane na koju je čak utrošena određena snaga inteligencije. Zajednička osobina svim Džahizovim tvrdicama je pronicljivost i oštroumnost, oni sipaju niz dosjetki kako bi se zaštitili od trošenja, kako bi drugoga nadmudrili, a da bi sami bili pošteđeni. Kao primjer za to neka posluži duži odlomak iz priče o tvrdičluku Tamam ibn Džafera:

»Tamam ibn Džafer je bio škrt na hrani, pretjerano škrt. Svakoga, ko bi pojeo njegov hljeb, napadao je i mrzio, čak je išao možda i dotle da je smatrao da je dopušteno i na smrt ih osuditi. Ako bi mu neki gost rekao: 'Nema na zemlji čovjeka koji bolje pješači i trči od mene' — od bi mu odgovorio: 'Kako može biti drugačije kad jedeš za deseticu? Jedino stomak i nosi čovjeka. Allah ne može pohvaliti onoga ko tebe hvali'. A ako bi mu ovaj kazao: 'Ne, bogami, ne mogu da idem jer sam suviše slab i zadišem se nakon trideset koraka' — rekao bi: 'Kako možeš hodati kad si stavio u stomak onoliko koliko ponesu dvadeset nosača? Zar se ljudi ne kreću lako samo onda kad malo pojedu? Koji se to proždrljivac može lako kretati? Onaj ko se prejede ne može da klekne, da se ispruži, a kamoli da mnogo hoda'.

Ako mu se /gost/ požali na zub i kaže: 'Cijelu noć nisam spavao od bolova i probadanja', ovaj uzvraća: 'Čudim se da se žališ samo na jedan zub, a ne na sve. Kako to da ti je do sada ostao i jedan zub u ustima? Koji je zub toliko jak da može da vrše i melje? Bogami, i sirijski mlinovi bi se brzo umorili, veliko tučalo bi bilo potrebno da se obavi taj teški posao. Mislim da je ta tvoja boljka kasno došla. Budi obazriv prema samom sebi, jer obazrivost usrećuje i ne zloupotrebljavaj samoga sebe, jer bezumlje je nesreća'.«²⁴

²³ Isto, str. 132.²⁴ Isto, str. 116—117.

Na kraju ovih razmatranja o cilju »Knjige o tvrđicama«, o elementima satire, humora i komičnog u njoj, navešćemo odlomak iz samo ove knjige koji se odnosi na smijeh, a koji je, kao što je spomenuto, za autore djela *adaba* predstavljao najprikladnije sredstvo za postizanje moralno-pedagoškog cilja njihovih djela.

»Kako smijeh neće imati velikog udjela u radosti duše i na tjelesno zdravlje kada je on sâm u osnovi karaktera i temperamenta? Smijeh je zaista prva lijepa manifestacija /života/ kod djeteta. Zahvaljujući njemu, ono se razvija, njegovo tijelo raste, njegova krv se uvećava, krv koja je razlog njegove radosti i osnova njegove snage. Zahvaljujući dobrim svojstvima smijeha Arapi su djeci davali imena Dahhak (onaj koji se mnogo smije), Bassam (koji se smiješi). Talk (veseo) i Talik (vedar). I sam Prorok se smijao i šalio i sveci su se šalili. Kada nekoga hvale, kažu: 'On je nasmijanih zuba, smiješi se uveće /kad gosti dolaze/, prima gosta dobro raspoložen, pun je plemenitosti i veselosti'. A kada nekoga kude, kažu: mrzovoljan je, mršti se, lice mu je zlokobno, ima neprijatno lice, zgrčeno, kiselo, reklo bi se da mu je lice natopljeno sirćetom.

Smijeh i šala imaju mjesto i mjeru. Kada ih neko pređe ili ne dospije do njih, onda učen čovjek ispadne glup, a nedostatak postane defekt. Smijeh i šala se smatraju lošim samo onda kada nemaju mjere, a kada se šalom želi postići korisno, a smijehom ono zbog čega je smijeh i stvoren, tada šala postaje zbilja, a smijeh dostojanstvo.«²⁵

Formom djela uslovljen je i način prikazivanja tvrđica u njemu. Zahvaljujući sposobnosti za posmatranje ljudi oko sebe, Džahiz je znao da primijeti i da realistički prikaže sve ono što je karakteristično, tipično za ponašanje tvrđica, a to je upravo ono čime »Knjiga o tvrđicama« prelazi okvir svoga vremena i prostora. U njoj je prikazano sve ono što je prisutno u karakteru tvrđice, njegove ozbiljne i smiješne strane. Sami likovi tvrđica, sa stanovišta književne teorije, nisu književno uobličeni u smislu tipičnosti. Džahiz nije dao prototip tvrđice. Kod njega je, slično Teofrastovom opisivanju karaktera u »Karakterima«, tvrđica konkretni, živi čovjek koji posjeduje ovu osobinu. O njegovom ponašanju i karakteru pisac pripovijeda neposredno ili posredno posredstvom ličnosti koje uvodi kao pripovjedače. Ovakav način prikazivanja ličnosti je statičan, jer karakter rijetko proizlazi iz njegovog neposrednog ponašanja. Kada ličnosti u dijalogu stupaju na scenu, one su dinamičnije prikazane, ali ne cjelovito. Naime, iz anegdote ili priče, čiji su one junaci, saznaje se samo jedna epizoda iz njihovog života, izdvojena iz njihovog kompletnog ponašanja i življenja.

O stilu »Knjige o tvrđicama«, njenom značaju u cjelini, Vilijam Marse davno je napisao: »Što se tiče stila, čini mi se sjajnim u svojoj nedotjeranosti; vrtoglav i neusiljen, ponekad pretrpan, ali

²⁵ Isto, str. 6.

uvijek jedar i često živopisan; to je stil vrsnog pisca, plodnog i nestrpljivog, malo brižnog ali vrlo sigurnog u svoj jezik, radosnog što može dobro polemizirati kao i opisivati, prefinjeno dokazivati i živahno pripovijedati. Iz jedne ovakve knjige, u cjelini, mogla je nastati interesantna realistička književnost.«²⁶

Na osnovu svega izloženog, može se zaključiti da Džahizova »Knjiga o tvrdicama« pored značajnog mjesta, koje joj pripada u arapskoj umjetničkoj književnosti, ima i sve odlike istinskog umjetničkog ostvarenja. Uza sve specifičnosti arapskog proznog izraza, ona posjeduje osnovni kvalitet svakog umjetničkog djela, a to je da se u pojedinačnom prepoznaje univerzalno, a u univerzalnom individualno.

KNJIŽEVNO-UMJETNIČKA VRIJEDNOST DŽAHIZOVE
»KNJIGE O TVRDICAMA«

R e z i m e

Cilj ovoga rada je da ukaže na osnovne činioce koji Džahizovom djelu »Knjiga o tvrdicama« daju kvalitet istinskog umjetničkog ostvarenja. U vezi sa tim, date su, u najkraćim crtama, karakteristike *adaba*, specifičnog proznog načina izražavanja u Džahizovoj epohi, čiji je on najistaknutiji predstavnik, a »Knjiga o tvrdicama« najbolji primjer.

Budući da se ovo djelo smatra prvom pravom satirou u arapskoj književnosti, više pažnje, ali u glavnim potezima, posvećeno je ukazivanju na elemente satire, humora i komičnog u njemu. Time je pokazano da se ne može prihvatiti rašireno mišljenje prema kojem je Džahizov glavni i isključivi cilj bio da ismije i žigoše škrtost Persijanaca, protivnika Arapa koji su u tom periodu sve više ugrožavali njihovu isključivu dominaciju u političkom i kulturnom životu. Primjerima iz samog djela pokazano je da autora tvrdičluk privlači, prije svega, kao karakterna osobina sa svojim psihološkim manifestacijama. Džahiz racionalista, pripadnik mutazile, podsmjehuje se tvrdičluku kao antipodu razuma. U skladu sa ovim, kao i sa osnovnim ciljem djela — da pouči zabavljajući — je odlika njegovog humora. To je humor koji se podsmjehuje, ponekad je blaga ironija, iza kojih uvijek stoji etos. Za Džahiza nema komičnog izvan onoga što je čisto ljudsko. Čak i kada ismijava škrtost Persijanaca, njegova satira ni tada nije zajedljiva, ona gotovo uvijek ima kon-templativni karakter.

²⁶ Merçais, William, *Quelques observations sur le texte du »Kitāb*

al-buḥalā'», Les Mélanges René Basset, II, Paris 1925, str. 434—435.

Pored toga, dato je nekoliko zapažanja o strukturi djela, kao i o načinu prikazivanja likova tvrdica u njemu.

Na kraju ovih razmatranja, autor ovog rada zaključuje da se na osnovu izloženog može sa sigurnošću tvrditi da »Knjiga o tvrdicama« ima sve odlike istinskog umjetničkog djela, u kome se u pojedinačnom prepoznaje univerzalno, a u univerzalnom individualno. Time ono svakako prelazi granice i vremena i prostora u kome je nastalo.

LITERARY AND ARTISTIC VALUE OF THE »BOOK ON MISERS«
BY DJAKHIZ

S u m m a r y

The aim of the present work is to present the basic elements that make the Djakhiz' work »The Book on Misers« a true work of art. In connection with that, the characteristics of *adab*, the specific way of expression in prose at the time when Djakhiz lived, and the most illustrious representative of which he had been, and his »Book on Misers« as its most brilliant example, are given in a brief outline.

Since this book is considered the first real satyre in Arabic literature, more attention has been paid mainly to the elements of satyre, humour and comedy in it. It has been proved thereby, that the widespread opinion by which the chief and the only objective of Djakhiz was to laugh at the Persians and brand them as misers. At that period they were the opponents of the Arabs and threatened their exclusive domination in the political and cultural life. In the examples from the work itself it has been shown that misers attract him, first of all as characters, with all their psychological manifestations. Djakhiz as a rationalist, and the follower of *mutazila*, laughs at misers as being antipodes to reason. In accordance with this, the characteristic of his humour is — to teach through entertainment, which is the basic objective of his work. It is a kind of humour that derides people, sometimes it is a mild irony at the back of which there is always ethos. For Djakhiz, there is no comedy outside that which is purely human. Even when he derides the miserly Persians, his satyre is not biting, it is almost always contemplative in character.

Besides, several observations on the structure of the work and the way of presenting of the characters of misers in it are given.

At the end of the paper, the author concludes, that on the basis of all the above, it could safely be stated that the »Book on Misers« has all the properties of a true work of art in which the individual is recognized as the universal, and vice versa. Thanks to that, the work definitely goes beyond the time and locality in which it was created.